

درنگی بر مبحث تشبیه در کتاب علوم و فنون ادبی (۲)

نویسنده: محمدامین شمس نیا

رشته تحصیلی: زبان و ادبیات فارسی

میزان تحصیلات: دانشجوی دکتری

شغل: دبیر

پیام‌نگار: Amin_۵۲s@yahoo.com

نشانی پستی: آ. غربی، پیرانشهر، میدان هواشناسی، خیابان وفايي، کوچه پژوهشگر، منزل

محمدامین شمس نیا

شماره تماس: ۰۹۱۴۱۶۶۹۰۳۰

درنگی بر مبحث تشبیه در کتاب علوم و فنون ادبی (۲)

چکیده

نگارنده در این پژوهش، مبحث تشبیه از کتاب علوم و فنون ادبی (۲) را مورد بررسی قرار داده است و به استناد کتب بیانی تعاریف و مصادیق به کاررفته در کتاب درسی را نقد و تجزیه و تحلیل کرده است.

کلیدواژه‌ها: تشبیه، گسترده، فشرده، اضافه تشبیهی، تشبیه بلیغ

یکی از مقولات دانش بیان تشبیه است. تشبیه را ادعای همانندی بین دو چیز تعریف کرده‌اند. (علوی مقدم، ۱۳۷۹: ۸۵) در کتب بیانی انواع و اقسامی برای تشبیه برشمرده‌اند. این تقسیم‌بندی بر اساس ذکر یا حذف ارکان تشبیه، حسی یا عقلی بودن طرفین تشبیه و برخی دیگر از ویژگی‌های آن و نیز طرقتی است که سخنوران در ادای معنای مقصود بدان دست یافته‌اند. در کتاب جدیدالتألیف علوم و فنون ادبی (۲) هر چند به صورتی مجمل به بحث تشبیه پرداخته شده است (علوم و فنون ادبی ۲: ۳۵ - ۲۸)، اصطلاحات و تعاریفی در آن به کار آمده است که جای درنگ و بازنگری دارد. نگارنده در این پژوهش به دنبال چپستی پرسش‌های زیر است:

۱- اصطلاح تشبیه «گسترده» از کدام کتاب بیانی برگرفته شده است یا ترجمه کدام اصطلاح در کتب بیانی است و دایره شمول آن چیست؟

۲- آیا اضافه تشبیهی همواره از مصادیق تشبیه فشرده (بلیغ) است؟

۱- در صفحه ۳۱ کتاب علوم و فنون ادبی (۲)، تشبیه به دو دسته «گسترده» و «فشرده» تقسیم شده است. اصطلاح فشرده چنان که در همان صفحه اشاره شده است منطبق است با تشبیه بلیغ یا رسا. (علوم و فنون ادبی ۲: ۳۱) اما روشن نیست که اصطلاح گسترده از کدام کتاب بیانی گرفته شده است یا ترجمه کدام اصطلاح در کتب بیانی است؟ ظاهراً این اصطلاح در برابر تشبیه «فشرده» بر نهاده شده است؛ یعنی، تشبیه از نظر ذکر یا حذف ارکان اگر فشرده نبود گسترده است، اما کتب بیانی بین این انواع فرق گذاشته‌اند. در واقع نیز بین تشبیهی که چهار رکن

آن ذکر می‌شود با تشبیهی که سه رکن آن در کلام می‌آید، باید تمایزی باشد، زیر هر اندازه تشبیه فشرده‌تر شود، بلاغت آن نیز پایه‌ای فراتر می‌رود. برای دریافت تشبیهی که ادات تشبیه یا وجه‌شبه آن حذف گردیده‌است، به تأمل بیشتری نیاز است، پس این هر سه از نظرگاه بلاغت در یک پایه نیستند که آنان را تحت یک عنوان نام‌گذاری کنیم. جناب پورنامداریان تشبیه گسترده را چنین تعریف کرده‌اند: «تشبیه گسترده تشبیهی است که به صورت ترکیب اضافی بیان نشده باشد. در تشبیه گسترده ممکن است، هر چهار رکن تشبیه ذکر شود و ممکن است وجه شبه یا ادات تشبیه و یا هر دو حذف شود.» (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۲۱۵)

روشن است که بخش اخیر تعریف پیش گفته، در واقع تعریف تشبیه بلیغ است. به عبارت دیگر ایشان تشبیه بلیغ اسنادی را نیز گسترده قلمداد نموده‌اند.

در کتاب علوم و فنون ادبی (۲) تعریف تشبیه گسترده چنین آمده‌است:

«به تشبیهی که چهار رکن یا سه رکن را در خود داشته باشد، تشبیه گسترده می‌گویند.» (علوم و فنون ادبی ۲، ۱۳۹۶: ۳۱)

بر اساس این تعریف تشبیه فشرده سه نوع است:

الف) تشبیهی که هر چهار رکن آن ذکر شده باشد. این نوع از تشبیه را در کتب بیانی «تشبیه مرسل مفصل» گفته‌اند. (گلی، ۱۳۸۷: ۱۲۷)

ب) تشبیهی که ادات تشبیه در آن حذف شده‌است. این قسم از تشبیه را «مؤکد» می‌نامند. (تجلیل، ۱۳۷۴: ۵۸)

ج) تشبیهی که وجه شبه در آن حذف شده‌باشد. این نوع از تشبیه، «مجمل» نامیده می‌شود. (رجائی، ۱۳۷۹: ۲۷۶)

این نوع قرائت از تشبیه، امری بدیع است و می‌طلبد که طراحان محترم کتب درسی، دبیران را با منویات خود در این زمینه آشنا سازند.

۲- مطلب بعدی آن است که: آیا اضافه تشبیهی همواره تشبیه بلیغ است؟ اغلب کتب بیان اضافه تشبیهی را تشبیه بلیغ قلمداد کرده‌اند. (ر.ک: کزازی، ۱۳۹۰: ۷۳؛ علوی مقدم، ۱۳۷۹: ۸۹؛ شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۱۰؛ گلی، ۱۳۸۸: ۱۲۸)

اما با بررسی نمونه‌های اضافه تشبیهی و تجزیه و تحلیل مصادیق آن روشن می‌شود که اضافه تشبیهی همواره تشبیه بلیغ نیست، زیرا در بسیاری از موارد، با وجود اضافه کردن مشبه، به مشبه‌به یا بالعکس، وجه شبه نیز در تشبیه حضور دارد، پس در این صورت، تنها اضافه تشبیهی است و تشبیه فشرده (بلیغ) نیست.

برخی از مثال‌های ذکر شده در کتاب علوم و فنون ادبی (۲) از مصادیق این تعارض هستند. شایسته است استادان طراح کتب درسی از مثال‌هایی دقیق‌تری در این باب بهره ببرند. برخی از مصادیق قابل توجه عبارت‌اند از:

□ آتش خشم اول در خداوند خشم افتد. (علوم و فنون ادبی ۲: ۱۳۹۶: ۳۲)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
افتادن در	آتش	خشم

□ او را خود التفات نبودی به صید من   من خویشتن اسیر کمند نظر شدم

(همان جا)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
اسیر شدن	کمند	نظر

□ دل گرفتار بالای عشق توست   جان شهید کربلای عشق توست

(همان: ۳۳)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
گرفتار بودن	بلا	عشق

□ مرا کز جام عشقت مست هستم   وصال و هجر یکسان می نماید

(همان: ۳۴)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
مست شدن	جام (مجازاً شراب)	عشق

□ گاهی که سنگ حادثه از آسمان رسد   اول بلا به مرغ بلند آشیان رسد

(همان جا)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
از آسمان رسیدن	سنگ	حادثه

□ خانه دل ما را از کرم عمارت کن پیش از آن که این خانه رو نهد به ویرانی

(همان: ۳۵)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
عمارت کردن	خانه	دل

□ حریر باورم از شعله ندامت سوخت که بر کویر عطشناک نیستم چو ابر

(همان جا)

وجه شبه	مشبه به	مشبه
سوختن	حریر	باور

پس این گونه از اضافه‌های تشبیهی، مصداق تشبیه گسترده‌اند نه فشرده (بلیغ).

فرجام سخن

در بیان انواع تشبیه شایسته است تعاریف و مصادیق آن روشن و مستند باشد. تعریف روشنی از تشبیه «گسترده» ارائه نگردیده است، به طوری که چندین مورد از انواع تشبیه در تعریف ارائه شده از آن جای می گیرد. اضافه تشبیهی همواره تشبیه فشرده (بلیغ) نیست. برخی از نمونه های اضافه تشبیهی، از مصادیق تشبیه «مفصل» (تشبیهی که در آن وجه شبه ذکر می شود) و بنا بر تعریف کتاب درسی از مصادیق تشبیه گسترده اند.

- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۱). سفر در مه. چاپ اول. تهران: نگاه.
- تجلیل، جلیل. (۱۳۷۴). معانی و بیان. چاپ هفتم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- رجائی، محمدخلیل. (۱۳۷۹). معالم‌البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع. چاپ پنجم. شیراز: دانشگاه شیراز.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). بیان، چاپ چهارم. تهران: انتشارات فردوس.
- علوی‌مقدم، محمد و اشرف زاده، رضا. (۱۳۷۹). معانی و بیان. چاپ دوم. تهران: سمت.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۹۴). بیان. چاپ یازدهم. تهران: نشر مرکز.
- گروه مؤلفان (۱۳۹۶). علوم و فنون ادبی (۲). چاپ اول. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- گلی، احمد. (۱۳۸۸). بلاغت فارسی. چاپ دوم. تبریز: آیدین.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۳). فنون بلاغت و صناعات ادبی. چاپ دهم. تهران: نشر هما.